

اسداللهی، عبدالرحیم، حسین زاده، علی حسین و نواح، عبدالرضا. (۱۳۹۳). نقش نهاد اقتصاد و فرهنگ در توسعه و حاشیه‌نشینی: شاخص توسعه‌ی انسانی در مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام. فصلنامه جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، ۱(۲)، ۱۳۲-۱۰۹.

نقش نهاد اقتصاد و فرهنگ در توسعه و حاشیه‌نشینی: شاخص توسعه‌ی انسانی در مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام

عبدالرحیم اسداللهی^۱، علی حسین حسین‌زاده^۲ و عبدالرضا نواح^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۲/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۰۹/۱۹

چکیده

حاشیه‌نشینی از پیامدهای توسعه‌ی ناهمسو و بدریخت در نظام شهرنشینی است. شهرها بستری گسترده از ساختارهای خرد و کلان ارتباطی، تعارضات اجتماعی و خشونت‌های سازمان‌یافته‌اند. شهر ایلام نیز با مسئله‌ی حاشیه‌نشینی و آثار منفی آن روبه‌روست. این بررسی به مطالعه‌ی تطبیقی شاخص‌های توسعه‌ی انسانی شهر-روستا در سه منطقه‌ی حاشیه‌نشین شهر ایلام (بان‌بور، بان‌چرمگ و کمربندی) می‌پردازد. آمارهای پایه‌ای داده‌ها مربوط به سرشماری ۱۳۹۰ و آمارنامه‌ی ۱۳۹۲ استان است. برای امکان مقایسه، آزمون بررسی طراحی و بین ۱۷۴ خانوارها نمونه‌ی اجرا که اعتبار آن به روش آلفای کرونباخ $\alpha = 0/62$ به دست آمد. نتایج نشانگر توسعه‌نیافتگی و توزیع نابرابر هزینه-درآمد و دیگر شاخص‌های توسعه‌ی انسانی به‌ویژه مؤلفه‌های بهداشت و آموزش است. این نتایج همسویی بالایی با چارچوب نظری پژوهش (گیدنز، زیمل و مرتون) داشت. مهاجرت در این مناطق بیشتر در ساخت خویشاوندی و بر اثر دافعه‌ی اجتماعی- فرهنگی روستایی بوده است، نه دافعه‌ی اقتصادی روستا یا جاذبه‌ی اقتصادی شهرها. سواد سرپرست خانوار بیشتر بر سواد دختران و زنان این مناطق به صورت مثبت و همسو تأثیر داشته است. این مقاله پیوند همه‌جانبه‌ی نهاد مهم آموزش و فرهنگ را با دو مفهوم مهم اجتماعی، توسعه و حاشیه‌نشینی نشان داد و تأثیرگذاری یک‌جانبه‌ی نهاد اقتصاد را به چالش طلبید.

واژه‌های کلیدی: آسیب‌شناسی اجتماعی؛ جامعه‌شناسی شهری؛ شاخص‌های توسعه‌ی انسانی؛ مناطق حاشیه‌نشین ایلام

^۱ - دکترای سلامت اجتماعی، موسسه کیفیت زندگی دانشگاه دیکین- ملبورن، استرالیا (نویسنده مسئول)،

a.assadollahi@hotmail.co.uk

^۲ - دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه شهیدچمران اهواز، alihos81@scu.ac.ir

^۳ - دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه شهیدچمران اهواز، navah_a@scu.ac.ir

مقدمه

حاشیه‌نشینی از پیامدهای توسعه‌ی ناهمسو و بدریخت در نظام شهرنشینی است. بیش از ۵۰ درصد از جمعیت جهان در شهرها سکونت دارند. بسیاری از مسائل اجتماعی-اقتصادی و سیاسی در کشورهای در حال توسعه‌ی ناشی از رشد و گسترش بدریخت نظام‌ها و فضاهای شهرنشینی بوده است. (هامر دیکسون^۱، ۱۹۹۵) در روند توسعه‌ی شهرنشینی به‌ویژه بعد از انقلاب صنعتی و قرن نوزدهم با دگرگونی ساختار اجتماعی-اقتصادی سنتی، توزیع نابرابر منابع و تسهیلات در فضای منطقه‌ای توسعه‌یافته است که با وضع مناسبات نوین اجتماعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری ساختار ازریخت افتاده‌ای از توسعه بوده‌ایم. در این ساخت به گفته چارلز آبرامز (۲۰۱۰) محدوده‌های فاقد یا تقلیل یافته‌ای از تسهیلات و خدمات شهری به وجود آمدند که حاشیه‌نشینان بوده و در چرخه شهرنشینی **دروازه‌بانان اجتماعی**^۲ نامیده شدند (صندوق اسکان سازمان ملل^۳، ۲۰۱۰).

زمانی که ساختارهای کلان اجتماعی در توزیع سرمایه با ایجاد نابرابری برخی از فضاهای منطقه‌ای مثل روستاها و شهرهای کوچک را محروم می‌نماید، به خلق پاره‌ای از نظامهای وابسته، حاشیه‌ای، عقب‌مانده، سکونتگاه‌های غیرقانونی و مهاجر^۴ دامن می‌زند (شیخاوندی، ۱۳۸۲: ۱۲۲-۱۲۱). ساکنینی که با پذیرش یا رد اهداف ساختار کلان شهری از راه مناسبات تعریف نشده و وسایل غیرقانونی در صدد کسب امتیازات محروم شده‌اند (ر.ک: نظریه مرتون، مناسبات اهداف- وسیله). این توزیع مناسبات و تسهیلات اثرات اقتصادی، اجتماعی و جنایی خواهد داشت.

طبق آمار ارائه شده در برنامه اسکان بشری سازمان ملل^۵ از هر سه نفر در جهان یک نفر در خلال ۳۰ سال آینده، زندگی خود را در مناطق حاشیه شهرها و سکونتگاه‌های غیرقانونی طی می‌کند. در این گزارش آمده (ن.ک: جدول یک) ۹۴۰ میلیون نفر در جهان (۱/۶ جمعیت دنیا) در مناطق غیر بهداشتی، بدون سرپناه و بدور از خدمات عمومی-امنیتی، شهری زندگی می‌کنند؛ آفریقا با ۲۰٪، آمریکای لاتین با ۱۴٪ و ۵۵۰ میلیون نفر از جمعیت آسیا در مکانهایی زندگی می‌نمایند که در بیانیه سازمان ملل^۶ مناطق حاشیه‌ای و غیر قابل پذیرش نامیده شده‌اند (صندوق اسکان سازمان ملل، ۲۰۰۲ ص. ۲۰۰۳).

1. Homer-Dixon, 1995

2. Social Gate Keepers

3. UN-Habitat, 2010

4. Marginal-Illegal

5. Human Settlement Program, 2003

6. UN-HSP, 2003

جدول ۱: گستردگی مسئله‌ی اجتماعی حاشیه‌نشینی در جهان

کشور	منطقه حاشیه‌نشین بحرانی
کنیا- نایروبی:	منطقه‌ای حاشیه با ۶۰۰ هزار نفر بزرگترین مرکز حاشیه‌نشینی جهان با نام Kibera
کامبوج، پنوم‌پن:	جمعیت ۲۳۰ هزار نفر حاشیه‌نشینی مهاجر
برزیل، ریودوژانیرو:	منطقه حاشیه‌نشین Favelas پایه‌ریزی شده در سال ۱۹۵۰ با ۷۰۰ نفر با رشد بسیار سریع
سریلانکا، کلمبو:	مرکز قدیمی شهر با صدها هزار نفر جمعیت
مصر، قاهره:	مناطق حاشیه‌ای در نواحی بیابانی اطراف شهر که از سوی دولت به مراکز نظامی و تخلیه زباله‌ها انتقال یافت.
هند، بمبئی:	ده‌ها هزار حاشیه‌نشین کارگر در ایام فصل موسمی در مناطقی مثل Orangi و Dharavi

Source: UN. Habitat, 2010 and 2005

جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه در ۲۰ سال آینده (۲۰۲۵) با رشد بسیار انبوه با ۷۰ میلیون نفر در سال به ۴/۴ میلیارد نفر خواهد رسید. در چند گزارش جهانی بخش اسکان سازمان ملل (۲۰۰۲؛ ۲۰۰۳؛ ۲۰۱۰؛ ۲۰۱۳) مرتباً آمده در ۳۰ سال آینده دو میلیارد نفر در سکونتگاه‌های غیرقانونی، ناسالم و شلوغ اطراف شهرها خواهند بود. آفریقا با بالاترین نرخ رشد ۷۱/۹٪، اقیانوسیه ۲۴/۱٪، آسیای مرکزی و جنوبی ۵۸٪، شرق آسیا ۳۱٪، غرب آسیا ۳۳/۱٪، آمریکای لاتین و حوزه کارائیب ۳۱/۹٪، آسیای جنوب شرقی ۲۸٪ دارای جمعیت ساکن غیررسمی و ناسالم از نظر بهداشت و خدمات شهری هستند. گام یازدهم در هدف هفتم برنامه جهانی توسعه‌ی هزاره سازمان ملل^۱ به اسکان ۱۰۰ میلیون نفر در سکونتگاه‌های دارای امکانات بهداشتی و خدمات شهری اذعان دارد (صندوق اسکان سازمان ملل، ۲۰۰۲؛ ۲۰۰۳).

مهمترین سؤال بعد از ارائه و دریافت این آمارهای شهرنشینی نزد پژوهشگران علم اجتماع این است که منبع اصلی این افزایش درصد عظیم جمعیت فضاهای شهری و اطراف آن چیست؟ پیتر گیزوسکی و توماس هومر دیکسون در پژوهش شهرنشینی و خشونت بستر مهمی از این افزایش جمعیت را عامل مهاجرت روستائیان و مناطق فاقد امکانات رفاهی به شهرهای بزرگ دارای توزیع بهینه تسهیلات و خدمات شهری می‌دانند (سیزوفسکی و توماس^۲، ۱۹۹۶).

^۱. MDP, UN, 2000

^۲. Cizewsky & Thomas, 1996

جدول ۲: نرخ شهرنشینی مناطق در حال توسعه‌ی جهان

منطقه	۱۹۶۵-۸۰	۱۹۸۰-۹۰	۱۹۹۰-۲۰۰۵	* ۲۰۰۵-۲۰۱۵	* ۲۰۱۵-۲۰۲۵
آفریقای جنوب صحرا	۴/۸	۵/۹	۵/۸	۳/۶۱	۲/۱۷
شرق آسیا	۴/۳	۳/۳	۳/۲	۲/۳۷	۱/۷۶
چین	۲/۳	۱۳/۵	۱۲/۱	۲/۸۵	۲/۱۱
آسیای جنوبی	۳/۹	۳/۴	۴/۰	۲/۴۵	۲/۳۸
خاورمیانه و شمال آفریقا	۴/۶	۴/۴	۴/۷	۲/۴۷	۲/۱۷
آمریکای لاتین	۳/۹	۳/۰	۳/۱	۱/۴۲	۱/۲۳
جهان	-	-	-	۱/۷۷	۱/۹۷
ایران	-	-	-	۱/۲۵	۱/۰۴

Gizewsky & Thomas, 1996; * UN-DESA, 2013

درصد بسیاری از نرخ رشد شهرنشینی در جهان را مهاجرت مناطق روستایی به شهرها و کلان‌شهرها می‌دانند، پدیده‌ای که در کشورهای در حال توسعه بسیار شدید می‌باشد؛ آنگونه که آمارهای جداول دو و سه نشان می‌دهند:

جدول ۳: سهم مهاجرت در رشد شهرنشینی جهان در ۱۹۷۰-۹۵

مناطق جهان	جمعیت شهرنشینی (هزار نفر)		حجم مهاجرت به شهرها (هزار نفر)	درصد سهم مهاجرت در رشد شهرها
	۱۹۷۵	۱۹۹۵		
آفریقا شرقی - تانزانیا	۱۶۰۲	۸۹۷۱	۴۱۷	۸۴/۹۶
آمریکای لاتین، برزیل	۶۶۷۹۳	۱۱۵۶۷۴	۱۹۳۴	۵۹/۳۵
آسیای غربی، ایران	۱۵۲۴۰	۳۱۰۶۶	۵۰۵	۴۷/۸۴

Source: Gizewsky & Thomas, 1996

دلایل اصیل مهاجرت در نقاط مختلف جهان در پیوستار مهاجرتی شهر-روستا متفاوت است (جاذبه شهری یا دافعه روستاها). مثلاً برعکس مناطق آسیای غربی و آمریکای لاتین در نواحی آسیای جنوبی و آفریقا دافعه روستاها بزرگترین عامل مهاجرت بوده است. با وجود این تمایزها طبق جدول چهار در آینده (۲۰۱۵) سهم شهرنشینی، مهاجرت و سکونتگاه‌های غیررسمی همچنان روندی رو به رشد خواهد داشت (صندوق اسکان سازمان ملل، ۲۰۰۲؛ ۲۰۱۰).

جدول ۴: جمعیت شهرنشینان تا سال ۲۰۱۵

مناطق جهان	۱۹۵۰ - %	۱۹۹۵ - %	۲۰۱۵ - %	متوسط رشد ۱۹۵۰ - %	متوسط رشد ۱۹۹۵ - %	متوسط رشد ۲۰۱۵ - %
آفریقا	۱۴/۵	۳۴/۷	۵۳/۹	۴/۹	۴/۷	۴/۴
تانزانیا	۳/۸	۲۴/۴	۳۶/۳	۶/۱	۷/۱	۵/۹
آسیا	۱۶/۴	۳۴/۵	۵۰/۱	۴/۱	۳/۷	۳/۱
ایران	۲۷/۰	۶۰/۴	۶۹/۷	۵/۱	۵/۰	۴/۰
استان ایلام ^{الف}	۱۲/۷ ^ب	۵۲/۵	۶۸/۷	۳/۲	۱/۲	۱/۳
آمریکای مرکزی	۳۹/۷	۶۸/۳	۸۲/۳	۴/۸	۳/۲	۰/۷
پاناما	۳۵/۷	۵۴/۹	۶۲/۸	۴/۲	۲/۷	۲/۴
اروپا	۵۶/۲	۷۵/۰	۸۲/۲	۱/۷	۵/۷	۰/۷
بریتانیا	۸۴/۲	۸۹/۵	۹۱/۴	۰/۷	۰/۳	۰/۳
آمریکای شمالی	۶۳/۹	۷۶/۴	۸۵/۰	۲/۸	۱/۷	۱/۵
ایالات متحده	۶۴/۲	۷۶/۲	۸۰/۴	۲/۷	۱/۲	۱/۱
اقیانوسیه	۶۴/۴	۷۰/۹	۷۸/۸	۲/۹	۱/۶	۱/۶
نیوزیلند	۷۲/۵	۸۴/۳	۸۶/۸	۲/۷	۱/۰	۱/۰
آمریکای جنوبی	۴۳/۲	۷۸/۰	۹۰/۰	۴/۶	۲/۸	۱/۸
آرژانتین	۶۵/۳	۸۷/۵	۹۰/۶	۲/۸	۱/۶	۱/۳

الف: تا سال ۱۳۴۳ بخشی از استان پنجم، بعد از آن فرمانداری کل و از سال ۱۳۵۳ با نام مستقل استان ایلام.

ب: قدیمی ترین آمار اختصاصی ایلام مربوط به سرشماری سال ۱۳۵۵

منبع: آمارنامه ایلام در سال ۱۳۹۲ و ۱۳۸۷ و *ibid*, 2013

در کشور ایران نیز همراه با سایر کشورهای جهان در حال توسعه شاهد رشد و گسترش شهرنشینی و متعاقب آن اسکان غیررسمی بوده‌ایم. نقش مهاجرت به ویژه جاذبه رو به رشد شهرهای کشور و تجمع تبعیض آمیز سرمایه در این فضاهاى منطقه ای عامل مهمی در گسترش شهرنشینی در ایران بوده است (جدول ۵).

جدول ۵: رشد شهرنشینی ایران، استان ایلام، شهر ایلام طی روند ۳۳ ساله %

منطقه	۱۳۵۵-۶۵	۱۳۶۵-۷۵	۱۳۷۵-۸۸*	۱۳۸۹-۹۲
ایران	۵/۱	۵/۰	۵/۶۵	۴/۷۱
استان ایلام	۳/۲	۱/۲۳	۱/۰۴	۲/۸۷
شهر ایلام	۲/۷۴	۱/۴۲	۱/۰۸	۲/۹۳

* بر اساس داده‌های سرشماری عمومی سال ۱۳۹۰

منابع: سالنامه آماری کشور ۱۳۹۱، خلاصه آماری پایه استان‌ها، ۱۳۸۷؛ سالنامه آماری استان ایلام، ۱۳۸۷ و ۱۳۹۱
 نکته: نرخ رشد روستانشینی در استان ایلام منفی و در دوره‌ی زمانی ۱۳۹۲-۱۳۸۵ به کمتر از ۱/۱- رسید.

در این میان نقش مهاجران روستایی در مهاجرت به شهرهای بزرگ بیشتر بوده و در اکثر شهرها، مهاجرت‌ها ساختی ۷۰٪ با خاستگاه روستایی بدست آمده است (زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۳۳). به طوری که در این سالها سهم مهاجرت نیز مطابق با داده‌های جدول ۶، همسو با دیگر کشور های در حال توسعه در ایران و ایلام از سهم رشد طبیعی جمعیت شهری بالاتر رفته است. این پدیده انعکاسی گسترده داشته و در شهر ایلام و مناطق اطراف مشاهده می‌گردد.

جدول ۶: تراکم و جمعیت شهرنشینی در منطقه مورد مطالعه و منتخب

مناطق	تراکم جمعیت تراکم/کلومتر مربع	شهرنشینی ٪-۱۳۷۵	شهرنشینی ٪-۱۳۸۵	شهرنشینی ٪-۱۳۹۰	جمعیت شهرنشینی ۱۳۹۰ نفر	نرخ رشد سالانه جمعیت- ٪- ۱۳۸۵-۹۵
ایران	۴۰/۸	۶۳/۷	۶۷/۴	۷۱/۴	۵۳۶۴۶۶۶۱	۲/۴۳
استان ایلام	۲۴/۲۳	۵۲/۵	۶۱/۰	۶۴/۰	۳۵۶۸۹۶	۲/۱۵
استان تهران	۶۲۰/۶	۸۵/۵	۸۶/۰	۹۲/۸	۱۱۳۰۵۸۳۲	۲/۶۰
شهر ایلام	۵۸/۳۵	۵۳/۳	۶۶/۱	۶۵/۸	۱۷۲۲۱۳	۲/۲

منابع: سالنامه آماری کشور ۱۳۹۱؛ خلاصه آماری پایه استانها، ۱۳۸۷؛ سالنامه آماری استان ایلام ۱۳۹۱؛ ۱۳۹۲؛ آشتیانی، ۱۳۸۲، ص. ۶۲-۵۶؛ و ۱۴۰-۱۳۵.

* پیش‌بینی براساس نرخ سالهای گذشته می‌باشد.

به گزارش سازمان بهزیستی کشور پیش‌بینی می‌شود در ۱۳۹۰ جمعیتی ۱۵ میلیونی از روستائیان کشور به شهرها مهاجرت نموده و این امر بیش از دهه‌های ۶۰-۵۰ به صورت یک مسئله‌ی اجتماعی در ایران است (میری‌آشتیانی، ۱۳۸۲).

مهاجرت و هجوم از مناطق روستایی به شهرها بیشتر از همه در کشورهای خاورمیانه و شمال آفریقا^۱ مانند ایران بر اثر جاذبه شهری بوده است (سیزوفسکی و توماس، ۱۹۹۶؛ صندوق اسکان سازمان ملل، ۲۰۰۲). اختصاص درصد بالایی از درآمد، تسهیلات و خدمات بهینه انسانی در شهرها به ویژه در روند سی ساله ۱۳۷۵-۱۳۴۵ نسبت به روستاها، بعنوان راهکار حل معضل عدم اشتغال، انبوهی و رشد جمعیت روستاها در ساخت مهاجرت به شهر و تولد ابرشهرهای منطقه ای جلوه نموده است؛ به طوریکه ۴۸/۵ درصد از جمعیت شهرنشین استان ایلام در شهر ایلام ساکنند. این حجم بالای جمعیت در مقایسه با وجود ۱۴ شهر در این استان نشانگر هجوم انبوهه عظیمی از جمعیت استان به این شهر است. شهر ایلام در مقایسه با سایر شهرهای استان یک استثنا شهرنشینی و همانند یک ابرشهر در مقیاس بسیار کوچک است. با توجه به آمارهای ارائه شده در جدول ۷، ملاحظه می‌شود که توزیعی ناعادلانه از ثروت بین نقاط شهری در روندی چند ساله با مناطق روستایی ایجاد شده است. اختصاص حجم بیشتری از تسهیلات و خدمات بهینه انسانی در شهرهای کشور و استان ایلام زمینه‌ساز مهاجرت گسترده‌تر روستائیان بوده به صورتی که نسبت درآمدهای شهری به روستاها حدود ۶ به یک بوده است (میری آشتیانی، ۱۳۸۲: ۱۴۷). این شاخص در استان ایلام به حدود ۶ به سه می‌رسد. شکاف درآمدی میان نقاط شهری و روستایی در سال ۱۳۹۲ حدود ۱۶ برابر می‌باشد و از نظر امکانات رفاهی - عمومی ۹۸٪ از روستاها فاقد گاز لوله‌کشی، ۲۰٪ آب شرب لوله‌کشی و ۹۵٪ از وسیله نقلیه موتوری محروم بوده‌اند. از لحاظ آموزشی اختلاف روستاها و شهرها شدید است یک میلیون و ۷۰۰ هزار نفر از دختران روستا از تحصیل بازمانده‌اند (میری آشتیانی، ۱۳۸۲: ۱۵۲-۱۴۷؛ گزیده شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی ایلام، ۱۳۹۲؛ سالنامه آماری ایلام، ۱۳۹۲).

---

^۱. Middle East & North Africa

جدول ۷: توزیع شاخص‌های توسعه‌ی انسانی شهری - روستایی ایران و ایلام

مناطق کشور	جمعیت فعال %		نرخ بیکاری %*		متوسط هزینه سالانه خانوار - هزار ریال ^۱		توزیع سواد %		درصد جمعیت فعال، $\geq$ ۱۰ سال		درآمد سالانه خانوار هزار ریال ^۱	
	شهر	روستا	شهر	روستا	شهر	روستا	شهر	روستا	شهر	روستا	شهر	روستا
ایران ^۲	۸۸/۱	۸۶/۵	۱۳/۷	۸/۹	۱۶۴۲۸۰	۱۰۸۱۸۷	۸۶/۹	۷۰/۵	۳۷/۱	۳۵/۴	۱۶۷۲۴۱	۱۰۱۲۸۱
استان ایلام	۷۳/۵	۷۱/۷	۱۸/۷	۱۰/۹	۱۶۴۴۴۷	۱۲۱۱۸۱	۷۸/۷	۶۸/۴	۵۹/۵	۴۰/۴	۱۱۴۸۳۳	۴۶۲۹۹
شهرستان ایلام	۷۶/۶	۱۹/۳			۸۹۸۹۴	۷۹/۱	۳۶/۶	۸۷۵۹۲				
مناطق مطالعاتی ^۳	۶۷/۲ (غیرمولد)	۲۲/۷	۱۵۴۱۲۱	۷۶ (مقطع ابتدایی)	-	۱۰۱۱۴۰						
<p>^۱ مربوط به آمار سال ۱۳۹۰ - ^۲ مربوط به آمار سال ۱۳۹۱ - ^۳ منبع داده‌های تحقیق و قابل تعمیم به کل مناطق حاشیه‌نشین نیست.</p> <p>منبع: آمار اشتغال و بیکاری در گزارش ویژگی‌های اقتصادی اجتماعی خانوار، ۱۳۹۱؛ سالنامه آماری کشور ۱۳۹۱ و آمارنامه استان ایلام ۱۳۹۲</p> <p>* اعلام واقعی نرخ بیکاری از سوی مرکز آمار ایران، به‌ویژه در سالهای اخیر همیشه محل مناقشه بوده است! طبق اعلام این مرکز نرخ ملی بیکاری ۱۲/۳ بوده اما آمار سازمانهای جهانی این نرخ را برای ایران ۱۷/۱٪ همراه با نرخ تورم ۳۵/۵ درصد می‌دانند (IMF, 2014).</p>												

مهمترین اثر و بدترین پیامد ناگوار این مهاجرت عظیم به شهرها، شکل‌گیری و پیدایش بحران حاشیه‌نشینی است. مطالعات نشان می‌دهد که حدود ۸۰ درصد حاشیه‌نشینان شهرها را مهاجران روستایی تشکیل می‌دهند (میری آشتیانی، ۱۳۸۲: ۱۵۰). مسلم است که انگیزه اصلی این حاشیه‌نشینان از اقامت و مهاجرت دستیابی به اشتغال و استفاده از فرصت‌های شغلی بهتر شهرها می‌باشد. در تحقیق تقوی (۱۳۷۱) در مهاجرتهای روستا- شهری آمده که ۵۵٪ از مهاجران روستایی علل مهاجرت را کار و دستیابی به شغل بهتر ذکر کرده‌اند (تقوی، ۱۳۷۷:

۴۴). البته نکته قابل تأمل این است که تأثیر این مهاجرت‌ها به صورت نسلی بوده، به طوری که پژوهش اسداللهی (۱۳۹۲) این تأثیر را به صورت نسلی و در یک دوره‌ی زمانی طولانی مدت تأیید نمود (اسداللهی و همکاران، ۱۳۹۲).

پدیده‌ی حاشیه‌نشینی در شهر ایلام به‌ویژه بعد از دهه هفتاد و پایان یافتن جنگ هشت ساله به صورت یک مسئله‌ی حاد اجتماعی جلوه‌گر شده است. مناطق و فضای کالبدی اطراف شهر به صورت نواحی جرم‌خیز جلوه‌گر شده است، به طوری که شاهد توزیع نامناسب و نابرابری از شاخص‌های توسعه‌ی انسانی^۱ مصوب سازمان ملل هستیم. پدیده‌ای که زمینه ایجاد پیوند و همزیستی بین جرم و حاشیه‌نشینی شده است؛ به طور نمونه نتایج پژوهش براتوند و اسداللهی (۱۳۸۴) در مورد حاشیه‌نشینی سید خلف اهواز نشان داد؛ توزیع نسبی جرایم در این منطقه ۱۹۲۳ مجرم در یکصد هزار نفر می‌باشد که توزیعی آسیب‌زا و بحرانی را نشان می‌دهد؛ در حالی که این توزیع در منطقه مرفه نشین کیانپارس ۱۰۱ به صد هزار نفر بوده است (اسداللهی و براتوند، ۱۳۸۴). در این پژوهش به ترسیم و تحلیل ساختارها و اثرات آن در مناطق حاشیه‌ای و پیرامونی شهر ایلام بر طبق شاخص‌های توسعه‌ی انسانی پرداخته می‌شود.

بررسی حاضر، پیوند ساختار اجتماعی حاشیه‌نشینی و توسعه‌ی انسانی را در سه منطقه حاشیه‌نشین شهر ایلام به عنوان یک مسئله‌ی اجتماعی اقتصادی مورد بررسی قرار می‌دهد. درک چگونگی ارتباط معنادار آنها برای برنامه‌ریزان اجتماعی و شهری در مدیریت بحران مناطق حاشیه‌نشین و چالش‌های جدید شهرنشینی در این مناطق کمتر توسعه‌یافته ضرورت داشته و چاره ساز خواهد بود.

۱- چارچوب نظری

۱-۲- نظریه ساخت یابی گیدنز^۲

گیدنز معتقد است ساختار اجتماع انسانی از دو ویژگی برخوردار است:

الف) قواعد و قوانینی که در مناسبات اجتماعی و سلسله مراتب نظام اجتماع تعریف می‌گردد.

ب) منابع نظام که در امکانات و تسهیلات بیشتر با جلوه اقتصادی نمود پیدا می‌کند (جواهری‌پور، ۱۳۸۲: ۱۰۳-۱۰۱). کنشگران اجتماعی از هر دو ویژگی ابعادی این ساختارها بهره می‌برند و در فرآیند کنش متقابل آنها با شکل‌گیری الگوهای متغیری از نهادها و

^۱. Human Development Index (HDI)

^۲. Construction Theory: Anthony Giddens, 2003

سازمانهای انسانی به توزیع منابع ساختاری پرداخته و این روند در گستره‌ای زمانی- مکانی بازتولید، دگرگون و ساختیابی می‌گردد (کسل، ۱۳۸۳: ۱۷۹-۱۶۷). ساختار اجتماعی و فضای منطقه‌ای در شهر ایلام در چارچوب نظام تعریف شده شهرنشینی و شهرسازی (الف: قواعد و قوانین ساختار کلیدی) با حذف، تعدیل و کنارگذاری حاشیه‌نشینان مورد مطالعه به دلیل عدم التزام به این ساختار پذیرفته در توزیع منابع ساختی و ساختیابی شده اجتماع مرکز شهر ایلام (ب: منابع نظام) به امر بازتولید زمانی- مکانی سیستم توزیعی می‌پردازد که در گستره فضای منطقه‌ای آن برخی به حاشیه این فضا رانده یا جذب هسته مرکزی این ساختار نمی‌گردند و در این چرخه فرد، حاشیه‌نشین جامعه مرکز می‌شود (کسل، ۱۳۸۳).

۲-۲- نظریه کارکردگرایی ساختی مرتون (ساخت اجتماعی و بی‌هنجاری)^۱

رابرت. مرتون (۱۹۶۵) در روندی ساختاری به عنوان یکی از جلوه‌های کارکردی، انحرافات اجتماعی را ملاحظه نموده و در تقابل با روانشناسان جنایی- قضایی قرار می‌گیرد که انحراف اجتماعی افراد را به کشش‌های غرایز و فردنگرانه ارتباط می‌دهند (سخاوت، ۱۳۸۳: ۵۲-۵۰). در توزیع نقش و طرح سلسله مراتب قشربندی اجتماعی برخی از کنشگران از منابع ساختاری نظام کم بهره و یا بی‌بهره می‌شوند. مرتون معتقد است که در مطالعه رفتار انحرافی افراد بایستی دو گزینه اهداف جامعه یعنی پدیده‌ها مطلوب مادی و معنوی مورد تأیید اجتماع و وسایل و ابزار تحقیق و ترسیم به اهداف ساختار اجتماعی لحاظ گردد (ریتزر، ۱۳۸۰: ۱۵۰-۱۴۴).

در مطالعه رفتار کژکارکردی حاشیه‌نشینان دو مشخصه ساختی وجود دارد:

طغیان‌گری^۲: با عدم پذیرش اهداف و وسایل رسیدن به آنها از سوی فرد حاشیه نشین جامعه روبرو هستیم. «... و این امر وقتی حاصل می‌شود که فرد به دلیل ناکافی و قرار گرفتن در حاشیه فضای منطقه‌ای کلان‌شهر خود را از فشار معیارهای حاکم جامعه رهایی داده و سعی می‌کند نظم و مقررات طراحی شده پیشین را طرد کند.» (احمدی، ۱۳۸۴) و به راههایی نوین با نظمی جدید و خودساخته برای تحقیق اهداف خود خواسته متوسل می‌شود.

نوآوری^۳: فرد هدفهای جامعه در کسب منابع و ثروت را پذیرفته و درونی کرده، بی‌آنکه هنجارهای اخلاقی- قانونی ساخت کلانی جامعه (وسایل) را پذیرفته باشد یا به ابزار تحقق اهداف بر اثر توزیع نابرابر منابع و وسایل ساختاری دسترسی داشته باشد. مرتون می‌گوید فرد در جایگاه حاشیه‌ای به گروههای چرخه‌ای جرم و بزهکاری پاسخ مثبت می‌دهد؛ در امر حاشیه‌نشینی در اطراف شهرها ملاحظه می‌شود حاشیه‌نشینان برای اسکان غیر رسمی خود و

^۱. Structural Functionalism: Robert Merton, 1975

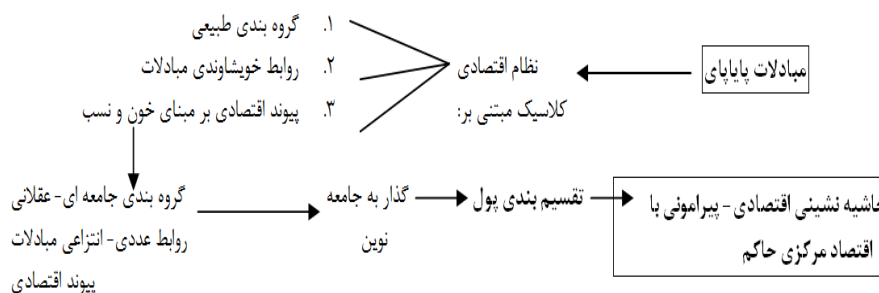
^۲. Rebellion

^۳. Innovation

زندگی به راههای نوین، خلاقانه و نوآوری روی می‌آورند که از نظر مرتن این جلوه‌های نو را به کارکرد حاشیه‌نشینی می‌توان لحاظ و کاربری داد (کوزر، ۱۳۸۲: ۲۶۸).

۲-۳- نظریه تحلیل پول در نظام مبادلات اقتصادی: جرج زیمل^۱

زیمل معتقد است در یک نظام ساختی (ن. ک. شکل ۱) با بافت مدرن شهری و حاکمیت مناسبات اجتماعی مابعد سنتی- صنعتی جامعه‌ای^۲ نظام مبادلات اقتصادی کلاسیک بر مبنای اعتماد خویشاوندی جای خود را به اعتماد ساختی نظام‌مند بر مبنای پول قراردادی می‌دهد. قواعد و مقررات ساخت یافته توزیع پول در درازمدت بستر فاصله زمانی- مکانی و ساختاری افراد جامعه از لحاظ بهره‌وری از منابع نظام می‌گردد. این دیدگاه به روشنی در شکل شماره‌ی یک ترسیم شده است (ریتزر، ۱۳۸۰: ۱۶۰-۱۵۷).

شکل شماره ۱: نظام مبادلات اقتصادی در دیدگاه زیمل- منبع: کوزر، ۱۳۸۲، ۲۹۵-۲۴۷

۲-۴- شاخص توسعه‌ی انسانی:

در این بررسی متغیر ملاک یا وابسته به عنوان شاخص توسعه‌ی انسانی از ترکیب مولفه‌های امید به زندگی^۳، شاخص سواد^۴ (میانگین سواد اعضاء خانوار به سال) و متوسط درآمد خانوار در ماه^۵ بدست آمد. این متغیر بر اساس آخرین ویرایش شاخص توسعه‌ی انسانی سازمان ملل متحد در گزارش ۲۰۱۳ تدوین گردید (صندوق اسکان سازمان ملل، ۲۰۱۳). در این گزارش ایران با رتبه ۰/۷۴۹ در رده کشورهای با توسعه‌ی بالا محاسبه گردید. متغیرهای عامل یا پیش بین نیز شامل این ۵ شاخص ترکیبی بودند: شاخص جمعیت شناختی (میانگین سنی، بُعد خانوار، نسبت جنسیتی)، اکولوژیکال (میزان مهاجرت پذیری، سطح خدمات شهری، کیفیت

^۱ Exchange System of Economic: George Simmel, 1960

^۲ Gesellschaft (Gr.)

^۳ Life Expectancy, LEI

^۴ Education Index, EI

^۵ Income Index, II

معماری مناطق)، بهداشت و درمان (کیفیت خدمات بهداشت و تعداد کادر بهداشت و درمان)، اقتصاد (نرخ بیکاری، نرخ اشتغال، شغل سرپرست خانوار) و شاخص آموزش و فرهنگ (میانگین سطح سواد سرپرست خانوار، ماندگاری تحصیلی).

۲- روش شناسی

روش اصلی این تحقیق در جمع‌آوری اطلاعات از منابع داده‌ها به صورت توصیفی اکتشافی بوده که برای تجمیع اطلاعات از تکنیک‌های اجرای آزمون، مشاهده مستقیم از مناطق حاشیه‌نشینی مورد مطالعه، مطالعات اسنادی و از شاخص‌های آمار توصیفی استفاده شده است.

۱-۳- طراحی پرسشنامه حاشیه‌نشینی: آزمون اطلاعات اولیه منطقه‌ای به صورت باز و بسته پاسخ بر مبنای اهداف و فرضیات پژوهش و بر اساس ساخت نظری تحقیق طراحی گردید که در آن با مراجعه حضوری به اعضاء خانوار حاشیه‌نشین، با آنها در مورد شاخص‌های توسعه‌ی انسانی- شهری و ساختار اقتصادی- اجتماعی مصاحبه گردید.

۲-۳- جامعه آماری و نمونه‌گیری: این بررسی در جامعه آماری حاشیه‌نشینان شهر ایلام یعنی در سه فضای منطقه ای پیرامونی یعنی بان بور^۱، بان چرمگ^۲ و کمربندی اجرا گردیده است. هر یک از فضاهای منطقه‌ای به عنوان یک طبقه برگزیده که از میان آنها برحسب درصد جمعیت خانوار و با واحد نمونه خانوار به صورت تصادفی ۱۷۴ خانوار انتخاب گردید. نوع نمونه‌گیری این پژوهشی تصادفی طبقه‌ای و واحد آن خانوار می‌باشد. پرسشگر در سه مرحله مشخص نقاط نمونه را در هر طبقه یا فضای منطقه‌ای بر اساس خیابان انتخاب و از هر خیابان برحسب درصد نسبی آن طبقه خانواری را انتخاب و از سرپرست و یا یکی از افراد با سواد و آگاه بالای ۱۸ سال مصاحبه نموده که در صورت عدم حضور آزمودنی مطلع واجد شرایط، واحد نمونه‌ای دیگر از همان خیابان یا کوچه انتخاب گردید.

۳-۳- آزمون آماری تحلیل اطلاعات: تجزیه و تحلیل اطلاعات به صورت توصیفی با ارائه جداول صورت پذیرفته و در مورد آزمون فرضیه‌های پژوهش با توجه به متغیرهای اسمی-رتبه‌ای برخی از شاخص‌ها با آزمون X^2 ناپارامتری به بیان تفاوت معناداری فرضیه‌ها پرداخته و در مورد شاخص‌های پارامتری از آزمون F استفاده شد. برای بیان همبستگی متغیرها از ضریب

¹. Bānbōr Region

². Bān Charmag Region

همبستگی پیرسون و اسپیرمن، برای تعیین شدت تأثیر متغیرها بر هم از آزمون مجذور اتا^۱ و برای سنجش اثر متغیر مستقل بر متغیر وابسته از تحلیل رگرسیون چندمتغیره خطی با روش گام به گام استفاده شده است. قبل از اجرای آزمون به طور مقدماتی از طریق تعیین همبستگی درونی میان اجزاء به کمک فرمول آلفای کرونباخ α به سنجش پایایی گویه‌ها و سؤالات اقدام شد که پایایی داده‌ها در حد $\alpha=0/62$ بدست آمد ($n=174$, $p=0/01$). تحلیل داده‌های آماری با استفاده از نرم افزار SPSS نسخه ۲۰ انجام شد.

۳- یافته‌ها

۴-۱- داده‌های توصیفی

ابتدا در بیان و تحلیل حاشیه‌نشینی در شهر ایلام به توصیف داده‌های حاصل از آزمون حاشیه‌نشینی ایلام و آمارهای جمع‌آوری شده از اسناد و مدارک پرداخته می‌شود. در جدول هشت، توسعه‌نیافتگی شاخص سواد و آموزش در مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام به‌ویژه در مورد دختران و زنان مشاهده می‌شود. همسویی بالای سطح سواد در کشور (۸۶/۹٪ مناطق شهری و ۷۰/۵٪ روستایی) و استان ایلام (۷۸/۷٪ نقاط شهری و ۶۸/۴٪ نقاط روستایی) با این مناطق دیده می‌شود. هر چند گستره سواد و آموزش در این مناطق چندان متمایز نیست؛ ولی سطح سواد بیشتر در حد ابتدایی تثبیت شده که نشانگر افت بالای تحصیلی در مناطق حاشیه‌نشین است.

جدول ۸: داده‌های توصیفی خانوار حاشیه‌نشینان ایلام

شاخص منطقه	میانگین سنی	سطح سواد	مشاغل	میانگین خانوار* ازدواج مجدد	سطح سواد مادر	سواد دختران	سواد پسران	نسبت جنسیت

منبع: داده‌های تحقیق- * بعد خانوار استان در سال ۱۳۹۰ : ۴/۱ نفر است.

۱. η^2

۲. Multiple Linear Regression, Step by Step Method

میانگین خانوار این مناطق (۷ نفر) توسعه‌نیافته‌تر از کل کشور (۴ نفره نقاط شهری و ۷ نفره نقاط روستایی) و استان ایلام (۵/۶ نفر در شهرها و ۶/۰۶ در نقاط روستایی) می‌باشد. میانگین سنی مناطق حاشیه‌نشین (۲۱ سال) پهن بودن قاعده هرم سنی جمعیت این مناطق در مقایسه با کل کشور (۲۵ سال) است. سطوح درصدی مشاغل، اقتصاد معیشتی و نرخ بالای بیکاری (۲۲/۷٪) را در مقایسه با نرخ بیکاری کشور (۱۱/۹٪ در شهرها و ۱۳/۵٪ در نقاط روستایی) و نرخ بیکاری در استان ایلام (۱۸/۴٪ در شهرها، ۹/۶٪ روستاها و ۲۳/۳٪ در شهر ایلام) نشان می‌دهد که در ساخت نظری گیدنز و مرتون قابل تحلیل است. این امر مولد آسیبهای اجتماعی بالا مثل عدم اشتغال و بیکاری، مشاغل کاذب و فصلی، بزهکاری و بروز جرم و جنایت در این مناطق می‌باشد (میانگین خانوار در منطقه حاشیه‌نشین بان بور ۵/۷۲، بان چرمگ ۷/۷۲ و کمربندی ۵/۸۸).

جدول ۹: داده‌های توصیفی مهاجرت و شاخص‌های منطقه‌ای - شهری، %

شاخص منطقه مطالعه	کاربری اراضی متروک					ارائه خدمات شهری	محل سکونت قبلی	شغل قبلی	علت اصلی مهاجرت	بازگشت به روستا
	غذایی	کدام	کدام	کدام	کدام					
مناطق حاشیه‌نشین ایلام	۱۴	۱۵/۴	۳۸	۳۲	۸۶	روستا: ۵۶	کشاورزی و زراعت: ۵۲	شهری: ۴۲/۷ و دافعه روستا: ۵۷/۳	جاذبه خیر: ۶۷٪	(۹۷/۳٪ در پژوهش زنجانی)

منبع: داده‌های تحقیق

داده‌های جدول نهم نیز عدم توسعه و عقب ماندگی این مناطق در شاخص‌های عمده شهری - منطقه‌ای را نشان داده و ملاحظه می‌شود و بر خلاف دیدگاه نظری گیزوفسکی و توماس (۱۹۹۶) و گزارش‌های بخش اسکان سازمان ملل به‌ویژه در گزارش سال ۲۰۱۰، دافعه روستاها همانند مناطق جنوب و جنوب شرق آسیا طبق دیدگاه نظری اورت سی لی به عنوان عاملی قوی در دفع و برون‌ریزی روستانشینان ایلامی بوده است و می‌توان گفت در برهه‌ای خاص از دوران بازسازی بعد از جنگ هشت ساله با سرمایه‌گذاری غیربهبینه در تقویت مناطق روستایی مهاجرت تشدید گردیده است. در جدول ۱۰ با ترسیم درصد خطای نسبی و متوسط

هزینه و درآمد سالانه خانوار شهری- روستایی ایلام طی سالهای ۸۷-۱۳۷۸ و ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۲ هزینه مندی بالا و درآمدزایی کم در شهر ایلام و سایر نقاط شهری بر عکس فضاهای منطقه ای روستانشین، دیده می شود که با وجود اثرات اقتصادی منفی حضور در شهر ایلام و فایده بخشی ماندن در روستاها، بلکه این یک دافعه اجتماعی- فرهنگی روستایی است که زمینه تشدید مهاجرت روستائیان این استان را به‌ویژه به شهر ایلام فراهم کرده است.

جدول ۱۰: در صد خطای نسبی هزینه و درآمد سالانه خانوار شهری- روستایی ایلام

متوسط مناطق ایلام	۱۳۷۸	۱۳۷۹	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳	۱۳۸۴	۱۳۸۶	۱۳۸۸	۱۳۹۰
درآمد سالانه خانوار شهری	۱۰/۹۰	۱۰/۳۴	۱۰/۰۷	۱۵/۷۶	۱۲/۰۲	۱۱/۱۸	۱۱/۵۲۷	۱۱/۴۹۱	۱۰/۷۱۶	۰/۰۵
درآمد سالانه خانوار روستایی	۱۳/۷۷	۱۳/۰۸	۹/۱۵	۱۱/۵۹	۱۸/۱۲	۱۷/۷	۰/۰۳۸۹	۰/۰۴۱	۰/۱۲۱۸	۰/۰۴
هزینه سالانه خانوار شهری	۲/۴۵	۲/۶۹	۲/۶۷	۲/۶۲	۱۰/۱۲	۲/۷۸	۲	-	۰	۰/۰۵
هزینه سالانه خانوار روستایی	۲/۶۵	۲/۴۴	۱/۹۳	۲/۱۰	۱۰/۴۱	۲/۳۹	-	-	۰/۰۳۸۰	۰/۰۵

الف. ضریب تغییرات (CV) ب. درصد خطای نسبی میانگین ج. آمار گردآوری نشده است.

منبع: سالنامه آماری ایلام، ۱۳۹۱، صص ۸۸-۵۸۱

فراوانی درصدی محل سکونت قبلی، ساخت روستایی بودن مهاجرت را در این استان نشان داده که همسو با کشور تقریباً ۲/۳ مهاجران دائم شهرهای کشور را روستائیان تشکیل داده که با وجود نگرشی منفی در ارائه خدمات شهری به آنها ولی ۶۷٪ از حاشیه‌نشینان شهر ایلام تمایل به ترک محل فعلی ندارند (۹۷/۳٪ روستائیان مهاجر کشور در تحقیق زنجان، ۱۳۸۲: ۱۱۱). یافته‌های جدول ۱۱ ضعف معماری شهری و آسیب‌زا بودن این مناطق در برابر سوانح طبیعی مثل سیل، زلزله و شیوع بیماری‌های واگیردار را نشان می‌دهد. با دفع غیر بهداشتی زباله (۵۷٪) در زمین‌های متروکه و رها شده در مناطق حاشیه‌نشین (۷۲٪) و با

ارتباط ضعیف با نهادهای درمانی (۰/۷۰/۰۷) و عدم حضور این مراکز در این مناطق آسیب پذیری تشدید می‌گردد.

جدول ۱۱: شاخص‌های معماری شهری

شاخص منطقه مطالعه	نوع مصالح	پوشش زمین	نوع سکونت	دفع زباله	سام	دستشویی	حیوان خانگی اهلی	ارتباط با مراکز درمانی	تعداد مراکز	زمین متروکه
مناطق حاشیه‌نشین ایلام	آجر و سیمان	۷۴٪	اجاره‌ای (۳۸٪) بدون سند (۲۵٪)	فضای باز و اطراف منطقه ۵۷٪	۶۷٪	۸۴٪	۷۲٪	۰/۷۰/۷۰٪ ضعیف	۷۴٪	۷۲٪

منبع: داده‌های تحقیق

در ضمن نوع و کیفیت غیراستاندارد بافت معماری و سکونت حاشیه‌نشینان را می‌توان با دیدگاه نظری مرتون در خصوص ارتباط متقابل ماتریس وسیله-هدف در بین کنشگران جامعه تفسیر کرد. این افراد بر اثر دافعه روستایی با مهاجرت به شهرها و عدم امکان جذب در ساختار کلان شهری (نظریه گیدنز و زیمل) با نوآوری به رد ابزارهای نیل به اهداف جامعه شهرنشین (مجموعه قوانین شهرسازی و رعایت نظام نامه‌های آن در ساخت و ساز) می‌پردازند.

جدول ۱۲: شاخص‌های خدمات شهری

شاخص منطقه	خدمات امدادی	حضور نهادهای دولتی	خدمات امنیتی پلیسی	واکنش نهادهای قضایی	خدمات اولیه شهری
مناطق حاشیه‌نشین ایلام	۳۶٪ کمیته امداد	۸۰٪	۵۶٪ مثبت	۹۴٪	۸۴٪ ضعیف
	۲۲٪ بهزیستی				
	۹٪ طرح شهیدرجایی				
	۲۲٪ مستقل				

منبع: داده‌های تحقیق

عدم حضور و ضعف خدمات شهری و نهادهای دولتی در نتایج جدول ۱۲ مشاهده می‌شود که به ویژه دیدگاه منفی حاشیه‌نشینان نسبت به واکنش‌ها و برخورد نهادهای قضایی در مقابله با رشد و گسترش آسیب‌های اجتماعی در مناطق مذکور قابل توجه است.

۲-۴- آزمون آماری فرضیه‌های پژوهش ($\rho=0.001$)

▪ فرضیه اول: بعد خانوار در مناطق حاشیه‌نشین ایلام بالاتر از حد متوسط ایران و ایلام است. این فرضیه همسو با یافته‌های جدول ۷ در سطح معناداری $\rho=0.001$ و $df=173$ با نمره آزمون $F=2/49$ تایید و فرض عدم تفاوت معنادار بعد خانوار مناطق حاشیه‌نشین با متوسط کشور و ایلام رد می‌شود.

▪ فرضیه دوم: میزان مهاجرت‌پذیری مناطق حاشیه‌نشین ایلام بالاتر از میانگین کشور و ایلام است. این فرضیه با نمره آزمون $F=1/68$ رد گردید ($\rho=0.003$). شاخص سطح مهاجرت این مناطق با سطح مهاجرت کشور و ایلام تفاوت معناداری نداشته که این عدم تفاوت با کمک آزمون $C=1/04$ نشان داد با سطح مهاجرت در استان شدت همسویی بیشتری دارد.

▪ فرضیه سوم: نرخ بیکاری در این مناطق بالاتر از شاخص بیکاری کشور و ایلام است. این فرضیه با آزمون $F=2/64$ تایید گردید ($\rho=0.001$).

▪ فرضیه چهارم: میانگین سنی مناطق حاشیه‌نشین ایلام کمتر از میانگین سنی کشور است. این فرضیه با معناداری $\rho=0.004$ و $F=1/05$ رد شده که نشانگر معنادار بودن تفاوت موجود در میانگین سنی این مناطق و کشور است.

▪ فرضیه پنجم: خدمات اولیه شهری و مشترکان آن کمتر از حد متوسط استاندارد کشور و ایلام است. در سطح معناداری $\rho=0.001$ و $df=172$ با آزمون خی دو تفاوت معناداری ملاحظه نشده و فرض صفر تایید گردید. ($X^2=16/206$)

▪ فرضیه ششم: نوع کیفیت مصالح ساختمانی از لحاظ استاندارد معماری شهری پایین‌تر از استاندارد کشور است. با آزمون F فرض عدم تفاوت معناداری رد گردیده و با $\rho=0.001$ این فرضیه تایید شد. ($F=2/76$)

▪ فرضیه هفتم: میانگین نسبی سواد سرپرستان خانوار پایین‌تر از میانگین سطح سواد جامعه ایران است. این فرضیه با $\alpha=0.95$ و $F=1/06$ تایید گردید. سطح سواد حاشیه‌نشینان (ابتدایی) بسیار پایین‌تر از استاندارد جامعه ایرانی است.

▪ فرضیه هشتم: خدمات بهداشت و درمان در مناطق حاشیه‌نشین ضعیف‌تر از استاندارد خدمات درمانی کشور و ایلام است. با آزمون X^2 در حد $\rho=0.001$ این فرضیه تایید و

طبق نظر ساکنین مناطق و مشاهده آزمونگران حوزه فعالیت مراکز درمانی و بهداشتی ضعیف می باشد ($X^2=۱۴/۳$).

▪ فرضیه نهم: ثبات تحصیلی حاشیه‌نشینان پایین تر از استاندارد کشور و ایلام است. در حد معناداری $\rho=۰.0001$ و $F=۲/۴۲$ تفاوت معناداری بین شاخص‌ها مشخص گردید. مقایسه سطح سواد والدین و فرزندان در مناطق حاشیه‌نشین نشان دهنده افت تحصیلی شدید در این مناطق است.

▪ فرضیه دهم: نرخ اشتغال در مناطق حاشیه‌نشین ایلام کمتر از نرخ اشتغال کشور و ایلام است. با اطمینان $\rho=۰.001$ و $F=۱۴/۷۴$ این فرضیه رد گردید. گسترش اشتغال در مناطق حاشیه‌نشین ایلام و متوسط اشتغال کشور و استان تفاوت معناداری نداشتند.

▪ فرضیه یازدهم: بین نسبت جنسی ساکنین مناطق حاشیه‌نشین و متوسط این نسبت در کل کشور تفاوت معناداری وجود ندارد. با اطمینان $\rho=۰.001$ و $df=۱۷۳$ این فرضیه رد شد. ($F=۱/۷۴$) نتایج جدول ۷ این تفاوت معنادار را بین حاشیه‌نشینان (۱۰۵) و کل کشور (۱۰۲) نشان می دهد. در این مناطق به ازاء هر ۱۰۰ نفر زن تقریباً ۱۰۵ نفر مرد وجود دارد.

▪ فرضیه دوازدهم: نوع ازدواج در خانوارهای حاشیه‌نشین نمونه درون همسری-خویشاوندی است. با اطمینان $\alpha=۰.۹۸$ این فرضیه تایید گردید. ($df=۱۷۴$ ، $X^2=۱۲/۰۷$)

▪ فرضیه سیزدهم: شغل سرپرست خانوار مناطق حاشیه‌نشین ایلام معیشتی- خدماتی است. با درجه آزادی $df=۱۷۲$ و $\rho=۰.001$ با کمک آزمون X^2 ملاحظه شد بین اعضاء تفاوت معناداری وجود نداشته و درصد بالایی از سرپرستان خانوار در مشاغل خدماتی آزاد با اقتصاد نوع معیشتی و فصلی امرار معاش دارند ($X^2=۱۱/۰۱$).

۴-۳- رگرسیون چندمتغیره خطی

بعد از آزمون فرضیات تحقیق و مشاهده ارتباط معنادار بین متغیرهای آزمون و با رعایت پیش فرضهای معادلات رگرسیونی، به بررسی ارتباط عاملی این متغیرها با شاخص ملاک به عنوان متغیرهای وابسته (شاخص توسعه‌ی انسانی) با کمک رگرسیون چند متغیره اقدام شد ($\rho=۰.001$) که نتایج آن در جدول ۱۳ آمده است. ضریب مجذور اتا نیز برای اطمینان از وجود ارتباط اثرگذار بین متغیرها محاسبه شد.

جدول ۱۳: نتایج رگرسیون چندمتغیره تأثیر عوامل پیش بین بر متغیر ملاک توسعه‌ی انسانی

متغیرهای پیش بین	R	R ²	adj R ²	F	df 1	df 2	η^2	ρ	β	α
جمعیت شناختی	۰/۲۶۱	۰/۰۲۸	۰/۳۷۴	۱۴/۱۱۸	۳	۱۷۱	۰/۳۲۵	۰/۰۰۱	۶/۱۲۷	۱۰۰/۲۴۸
اکولوژیکال بهداشت و درمان	۰/۲۷۱	۱/۰۷۳	۰/۲۵۷	۴/۶۸۸	۳	۱۶۹	۰/۱۸۴	۰/۰۰۱	۲۱/۱۷۰	۱۰۱/۰۱۲
اقتصاد آموزش و فرهنگ	۰/۳۹۶	۰/۰۸۷	۰/۴۳۲	۵/۰۵۶	۲	۱۷۱	۰/۱۵۹	۰/۰۰۱	۱۵/۱۴۲	۱۰۸/۱۴۳
	۰/۱۱۷	۰/۰۳۲	۰/۱۵۵	۳/۹۱۲	۳	۱۷۰	۰/۱۰۱	۰/۰۱	۳/۱۷۴	۱۰۳/۳۱۷
	۰/۴۲۴	۰/۱۸۰	۰/۵۶۱	۱۵/۸۲۰	۱	۱۷۴	۰/۴۷۶	۰/۰۰۱	۴۲/۰۱	۱۲۱/۰۴۲

Constant value= 245.78, total R squared= .451, n= 174, $p \leq .01$. Source: author's data

با توجه به یافته‌های جدول ۱۳، مجموعه شاخص آموزش و فرهنگ بالاترین ضریب تأثیر را بر متغیر ملاک (توسعه‌ی انسانی) داشته است. $[F(174,1)=15.830, p=0.001, \text{adj } R^2=.561, \eta^2=.471]$ که در این شاخص رشد سواد و آموزش رسمی در بین سرپرستان خانوار مناطق حاشیه‌نشین ایلام، بیشترین اثرگذاری مستقیم را بر متغیر وابسته داشته است. رشد سواد دختران و زنان همسو با این گسترش و تغییر در متغیر مستقل افزایش می‌یابد و این افزایش اثر معکوس و بالایی بر مولفه ازدواج مجدد این سرپرستان دارد. در این بین ضریب اتا همبستگی بالایی را بین سن سرپرستان خانوار و تعداد اعضای آن ($R=۰/۶۵۲$) و نیز بین سن و ازدواج مجدد آنها ($\text{Eta}=۰/۶۵۴$) نشان می‌دهد. پس از مجموعه شاخص آموزش و فرهنگ، مجموعه متغیرهای جمعیت شناختی بالاترین ضریب تأثیر را بر متغیر ملاک (توسعه‌ی انسانی) داشته اند $[F(171,3)=14.118, p=0.001, \text{adj } R^2=.374, \eta^2=.325]$ که در این شاخص، متغیر ترکیب جنسیتی جمعیت بیشترین اثرگذاری مستقیم را بر متغیر وابسته داشت. بر خلاف یافته‌های قبلی مولفه اقتصاد و مجموعه شاخص‌های آن کمترین تأثیر را بر متغیر ملاک (توسعه‌ی انسانی) داشته است $[F(170,3)=3.912, p=0.01, \text{adj } R^2=.155, \eta^2=.101]$ که در این شاخص درآمد خانوار در مناطق حاشیه‌نشین ایلام، کمترین اثرگذاری مستقیم را بر متغیر وابسته داشته است و نمیتوان گفت عامل اقتصاد، کسب معیشت بهتر و رفاه اقتصادی بالاتر متغیر محوری در رشد توسعه‌ی انسانی و مهاجرت به مناطق شهری در ایلام بوده است.

۴- بحث و نتیجه‌گیری

این بررسی یافته‌های جدیدی را از فضای منطقه‌ای حاشیه‌نشینان شهر ایلام (بان بور، بان چرمگ و کمربندی) و توزیع نامناسب شاخص‌های توسعه‌ی انسانی و شهرنشینی در مقایسه با استان و کل کشور نشان داد. این یافته‌ها پیوند همه‌جانبه نهاد مهم اقتصاد با مفاهیم مهم اجتماع، توسعه و حاشیه‌نشینی را نشان می‌دهد. توزیع غیربهبینه درآمد و هزینه سالانه خانوار بین مناطق شهری و روستایی این استان و تحمیل هزینه اضافی و تبعیض آمیز در برخی از اقلام سبد خانوار روستایی مثل پوشاک (۱۱/۶٪ هزینه خانوار روستایی در برابر ۹/۳۰٪ خانوار شهری)، حمل و نقل و ارتباطات (۱۶/۵٪ در خانوار روستایی و ۱۵/۸۵٪ هزینه خانوار شهری)، هزینه مسکن و اسکان (۱۹/۱٪ در خانوار روستایی و ۲۷/۵٪ هزینه خانوار شهری)، لوازم و خدمات خانوار (۱۲/۹٪ خانوار روستایی و ۱۰/۱٪ خانوار شهری) و هزینه بهداشت و درمان (۲۰/۰٪ خانوار روستایی و ۱۶/۶٪ خانوار شهری) عاملی اقتصادی-اجتماعی در تایید دیدگاه دافعه اجتماعی- فرهنگی روستاهای این استان است؛ چون با وجود هزینه مندی بالا و درآمدزایی کم برای سکونت در شهر ایلام بر عکس نقاط روستایی، باز هم مهاجرت در روندی صعودی به نفع نقاط شهری متحول شده است (عدم جاذبه شهری ایلام). این امر خارج از یک مولفه دافعه اقتصادی روستا قابل تفسیر است. درون خود فضای شهری ایلام نیز این توزیع درآمد و هزینه، ناکارآمدی و توسعه‌نازیست (مثل مناطق مرفه‌نشین میدان سعدی و بلوار آزادی). این یافته همسو با چارچوب نظری پژوهش (گیدنز و زیمل) است؛ بدین معنا که ساختار جامعه شهری در توزیع منابع کلان خود تبعیض آمیز رفتار نموده که در نهایت برخی از کنشگران این اجتماع به حاشیه بهره‌وری از منابع ساختار کلان رانده می‌شوند. یافته‌های آزمون سنجش و ارزیابی ساختار اقتصادی- اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین شهر ایلام نشانگر توسعه‌نیافتگی این فضای منطقه‌ای است. شاخص‌های خانوار، آموزش و جمعیت توزیع نامناسبی را در مقایسه با میانگین استان و کل کشور نشان می‌دهد. توزیع مهاجرت در استان نشان داد که در دوره‌ی زمانی جنگ هشت ساله ایران و عراق در این استان شاهد کاهش نرخ مهاجرت به شهرها بوده ایم؛ ولی بعد از پایان جنگ با توزیع درآمد و تزریق نقدینگی و سرمایه در نقاط شهری، ساختار مهاجرت از روستاها به فضاهای شهری به‌ویژه مرکز استان، هجوم انبوهه‌واری داشته و این سیل در قالب مهاجرت خویشاوندی به صورت بنیادی بوده است. آزمون فرضیات این پژوهش نیز در تایید یافته‌های اسنادی و آمارهای این مناطق بوده؛ تفاوت معناداری را بین شاخص‌های توسعه‌ی انسانی فضاهای منطقه‌ای حاشیه‌نشین شهر ایلام با متوسط استان و کشور گوشزد نمودند. با کمک روش رگرسیون چندمتغیره، شیب تأثیر برخی

از مهمترین متغیرهای پیش بین مثل سواد و آموزش رسمی و مولفه‌ها و ارزشهای اجتماعی همسو با آن در بین سرپرستان خانوار این مناطق با متغیر ملاک توسعه‌ی انسانی سنجیده شد. همسویی مولفه سواد با کمک آزمون اتا با متغیر ملاک نشان داد بیشترین رابطه همبستگی بین سن سرپرست خانوار و تعداد اعضای آن (۰/۶۵۲)، سن سرپرست و ازدواج او (۰/۵۶۴) و سواد سرپرست با سواد دختران و زنان خانوار (۰/۵۶) در شدیدترین حالت بود. یافته‌های این بررسی همسویی بالایی به یافته‌های تحقیقات اسدالهی (۱۳۹۲)، تقوی (۱۳۷۱) و زنجانی (۱۳۸۲) داشته و در تعارض با نتایج پژوهش گیزوفسکی و توماس (۱۹۹۶) و گزارشهای ۲۰۱۰ و ۲۰۱۳ صندوق توسعه‌ی سازمان ملل بود (صندوق اسکان سازمان ملل، ۲۰۱۳). مجموع سرمایه‌گذاری در گسترش و توسعه‌ی آموزش و سواد رسمی، توزیع بهینه شاخص‌های توسعه‌ی انسانی به‌ویژه خدمات اولیه شهری، امنیت اجتماعی، گسترش نهادهای بهداشتی و آموزشی، نظارت بر استانداردهای معماری شهری و ایجاد تسهیلات رفاهی-مادی در تحقق این استانداردها، توزیع بهینه منابع اقتصادی بین فضاهای شهری و روستایی استان خصوصاً در اقلام مصرفی سبد خانوار مثل پوشاک، مسکن، و اقلام خدماتی مانند ارتباطات و حمل و نقل، درمان و خدمات خانوار در روستاها برای تنظیم موج مهاجرت و حاشیه‌نشینی این شهرستان و استان پیشنهاد می‌گردد.

تشکر و قدردانی

در انجام این مطالعه پژوهشگران ما در ایلام به‌ویژه آقایان علی اسلامی نژاد، عماد جعفری و حبیب لطفی همکاری و همیاری شایسته‌ای داشتند که پژوهشگران از تمام این عزیزان سپاسگزاری و قدردانی می‌نمایند.

منابع

۱. آقابخشی، حبیب‌الله و همکاران. (۱۳۸۲). حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی. در مجموعه مقالات (جلد اول: ۲۵-۲۱۷). تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
۲. آقابخشی، حبیب‌الله و همکاران. (۱۳۸۲). حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی. در مجموعه مقالات حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی (جلد دوم، ص ص: ۳۶۵-۳۷۱) تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
۳. احمدی، حبیب. (۱۳۸۴). *جامعه‌شناسی انحرافات*. تهران: انتشارات سمت.
۴. اسداللهی، عبدالرحیم، حسین‌زاده، علی حسین، محسنی تبریزی، علیرضا و نبوی، عبدالحسین. (۱۳۹۲). سبک زندگی شهری و مشارکت اجتماعی شهروندان سالمند اهوازی؛ یک پیمایش منطقه‌ای. *فصلنامه‌ی جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۴(۱)، ۱۶-۱.
۵. اسداللهی، عبدالرحیم و براتوند، محمود. (۱۳۸۴). حاشیه‌نشینی و جرم: مقایسه موردی منطقه‌ی توسعه‌نیافته کوی سیدخلف و منطقه‌ی مرفه‌نشین کیانپارس در شهر اهواز (گزارش جامع شورای تحقیقات زندانهای خوزستان، اهواز).
۶. رئیس دانا، فریبرز. (۱۳۸۰). *بررسی‌هایی در آسیب‌شناسی اجتماعی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی.
۷. ریترز، جورج. (۱۳۸۰). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر* (چاپ پنجم). ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی.
۸. زاهدی، محمدجواد. (۱۳۸۳). *توسعه و نابرابری*. تهران: انتشارات مازیار.
۹. سخاوت، جعفر. (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی* (چاپ یازدهم). تهران: دانشگاه پیام نور.
۱۰. کسل، فیلیپ. (۱۳۸۳). *چکیده‌ی آثار آنتونی گیدنز*. تهران: نشر ققنوس.
۱۱. کوزر، لوئیس. (۱۳۷۳). *زندگی و اندیشه‌ی بزرگان جامعه‌شناسی* (چاپ دهم). ترجمه‌ی محسن ثلاثی. تهران: نشر علمی.
۱۲. گروهی از مؤلفان. (۱۳۸۳). *بررسی مسائل اجتماعی* (چاپ دوم). تهران: انتشارات پیام نور.
۱۳. گیدنز، آنتونی. (۱۳۸۳). *جامعه‌شناسی* (چاپ پنجم). ترجمه‌ی منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.
۱۴. محسنی تبریزی، علیرضا. (۱۳۷۹). *بررسی آگاهی‌ها و نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی-فرهنگی در ایران*. تهران: دبیرخانه‌ی شورای فرهنگ عمومی وزارت کشور.

۱۵. مرکز آمار ایران. (۱۳۸۲). *آمار پایه‌ای استانها در سال ۱۳۸۲* (شماره‌ی ۳۸۴۷). تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی.
۱۶. مرکز آمار ایران. (۱۳۸۶). *آمار پایه‌ای استانها در سال ۱۳۸۵* (شماره‌ی ۳۹۳۴). تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی.
۱۷. مرکز آمار ایران. (۱۳۹۱). *آمارگیری از ویژگیهای اقتصادی- اجتماعی خانوار ۱۳۹۱*. تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی مرکز آمار.
۱۸. مرکز آمار ایران. (۱۳۹۲). *آمارگیری از هزینه و درآمد خانوار ۱۳۹۱*. تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی مرکز آمار ایران.
۱۹. مرکز آمار ایران. (۱۳۹۲). *سالنامه‌ی آماری کشور ۱۳۹۱*. تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی مرکز آمار ایران.
۲۰. مرکز آمار ایران. (۱۳۹۲). *گزیده‌ی شاخص‌ها و نماگرهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی استان- زمستان ۱۳۹۱*. تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی مرکز آمار ایران.
۲۱. مرکز آمار. (۱۳۸۲). *ایران در آینه‌ی آمار سال ۱۳۸۱* (شماره‌ی ۲۲). تهران: دفتر انتشارات و اطلاع‌رسانی.
۲۲. مرکز مدیریت و برنامه‌ریزی استان ایلام. (۱۳۸۷). *سالنامه‌ی آماری استان ایلام در سال ۱۳۸۷* (نشریه‌ی شماره‌ی ۸۵/۰۰۱). ایلام: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان.
۲۳. مرکز مدیریت و برنامه‌ریزی استان ایلام. (۱۳۹۲). *سالنامه‌ی آماری استان ایلام در سال ۱۳۹۱*. ایلام: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان.
۲۴. میری آشتیانی، الهام. (۱۳۸۲). *مقدمه‌ای بر آسیب‌شناسی اجتماعی ایران*. تهران: نشر فرهنگ گفتمان.
25. Homer-Dixon, T. F. (2010) Environmental change and violent conflict: evidence from cases. *International Security*.19(1), 5-40 (Summer, 1994), available from: <http://www.jstor.org/pss/2539147>, Updated on: 8.2013.
26. International Monetary Foundation. (2014). *World economic outlook reports 2014; Is the tide rising?* Washington: IMF Press.
27. UN-Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2012), *World Urbanization Prospects: The 2011 Revision*, CD-ROM Edition, POP/DB/WUP/Rev.2011/1/F6, available from: <http://esa.un.org/unup/CD-ROM/Urban-Rural-Population.htm>.
28. UN-DP. (2013). *Human Development Index*, available from: <http://www.hdr.undp.org/en/2013-report>, Updated on: 8.2013.
29. UN-Habitat. (2003), *The challenge of slums: global report on human settlement*, ISBN 1-84407-036-0 (E-book), available from:

- <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=1568>, HS Number: HS/325/09E, Updated on: 9.2013.
30. UN-Habitat. (2003). *Challenge of slums*, available from: <http://www.scribd.com/doc/24081389/The-Challenge-of-Slums-Global-Report-on-Human-Settlements-2003>, Updated on: 12.2009.
31. UN-Habitat. (2003). *Slums of the World: The face of urban poverty in the new millennium?* available from: <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=1124>, HS Number: HS/692/03E, Updated on: 8.2013.
32. UN-Habitat. (2010). *Meeting the urban challenges*, UN-Habitat Donors meeting, Seville, 15-16 October 2013, available from: http://www.unhabitat.org/downloads/docs/5883_42389_MeetingtheUrbanChallenges.pdf. Updated on: 7.2013.
33. UN-Habitat. (2012). *Cities without slums*, HSP/WUF/1/DLG.I, available from: <http://www.unhabitat.org/pmss/listItemDetails.aspx?publicationID=1842>, HS Number: HS/386/15E, Updated on: 6.2013.